

УДК 321:323

Авксентьєва Т. Г.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

СВОБОДА ЛЮДИНИ ЯК АКСІОЛОГІЧНИЙ СМИСЛ РОЗВИТКУ В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ

В інформаційну епоху свобода людини становить важливий аксіологічний зміст розвитку українського суспільства. Великою мірою для нас це не є стабілізацією вже існуючої якості, а набуттям таких умов, які дозволять людині почувати себе соціально комфортно, бути захищеною від будь-якої сваволі. Дуалізм векторів розвитку свободи сьогодні є у тому, що поряд із політичним індивідуалізмом, коли зростає індивідуальна відповідальність та налаштування на відповідні інтереси, формуються умови для нових форм політичного колективізму: від груп тиску до мереж взаємодопомоги.

Ключові слова: свобода, соціальний мутуалізм, комунікація, децентралізація, суспільна синергія.

Авксентьєва Т.Г.

СВОБОДА ЧЕЛОВЕКА КАК АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ СМЫСЛ РАЗВИТИЯ В ИНФОРМАЦИОННУЮ ЭПОХУ

В информационную эпоху свобода человека является важнейшим аксиологическим смыслом развития украинского общества. В значительной степени для нас это не является стабилизацией уже существующего качества, а появлением условий, позволяющих человеку почувствовать себя социально комфортно, защищенным от какого-либо произвола. Дуализм векторов развития свободы сегодня состоит в том, что наряду с политическим индивидуализмом, когда возрастает индивидуальная ответственность и настроенность на соответствующие интересы, формируются условия для новых форм политического коллективизма: от групп давления до сетей взаимопомощи.

Ключевые слова: свобода, социальный мутуализм, коммуникация, децентрализация, общественная синергия.

Avksent'eva T.

HUMAN FREEDOM AS AN AXIOLOGICAL SENSE OF DEVELOPMENT IN INFORMATIONAL EPOCH

In informational epoch human freedom is a major axiological sense of development of Ukrainian society. It is not stabilizing of existent quality, but it allows a person to feel social comfort, protection from despotism. Dualism of vectors of development of freedom consists of that along with political individualism, when individual responsibility and attitude increase on corresponding interests, terms are formed for the new forms of political collectivism: from the lobbying to the networks of mutual aid.

Key words: freedom, social mutualism, communication, decentralization, public synergy

Для західноєвропейського вектору розвитку суспільства важливішим критерієм прогресу є стан та умови реалізації прав і свобод особистості. Сьогодні, в інформаційну епоху проблему культурного прогресу неможливо розглядати без погляду на змістовні складові

розуміння та практичного втілення свободи як запоруки творчості, що за визначенням видатних гуманістів епохи Відродження, зосередженої на людині, становить винятково родову якість людини, яка дорівнює її Богу. Як Бог створив світ і людину, так людина творить царину культури.

Від цього визначення людини нас відділяє багато століть, однак, незважаючи на це, його аксіологічне значення сьогодні, в інформаційну епоху, набуває особливого

звучання. Свобода і культура мають один стрижень визначення – творчість, що взаємопов’язує ці феномени. В епоху знань і інформації як „ключової виробничої сили” (М.Кастельс), на нашу думку, саме повернення до розуміння людини як творчої істоти, а не як стандартизованого додатку до технічних засобів може зіграти вирішальну роль у наслідках знакових змагань між аксіологією та технологією діяльності людини.

У загальному вигляді свободу визначають як можливість чинити так, як бажається. Свобода виявляється у свободі волі. Однак зворотним боком свободної волі є відповідальність, етика, що робить людей безмежно відповідальними за свої вчинки та за те, що вони дозволяють робити іншим. Слід погодитись із Ж.-П. Сартром, який стверджував, що свобода не є якістю людини, а є його субстанцією [1, с. 323]. Свобода реалізується скрізь, де людина вільно прагне чогось відповідно до своїх бажань, інтересів, цілей на основі знання об’єктивної дійсності. Багатоплановість і різноспрямованість дійсності свободи зумовлені передусім множинністю самих об’єктів людського світу, що стають предметами діяльності. Свобода як певний зміст людського буття, набуває різних форм: фізичної, соціальної, моральної, особистісної. Більшою мірою інституціоналізованими формами свободи виявляються політична та економічна, які становлять підґрунтя свобод громадянських, свободний вибір індивіда – громадянина приводять у відповідність до існуючих соціальних цінностей і норм, а також до інтересів співгромадян і суспільства в цілому. Напруження, яке виникає при зіткненні особистісного та будь-якого суспільного виміру свободи, точно визначив Бенжамен Констан. Він розрізнув свободу, що гарантує особисту незалежність (яка є сферою історично мінливою), і свободу як закон для поведінки уряду. Можна визначити, що до Б. Констана інший видатний політичний філософ Франції Ш.-Л. Монтеск’є саме останній вимір свободи охарактеризував як безпеку для людини, що гарантована законами держави. Сьогодні тенденції Нового часу, які частіше визначають як індивідуалізація, коли людина схиляється до особливого оцінювання своєї індивідуальної незалежності, до виділення для себе широкого простору для реалізації інтересів без можливого втручання уряду, значно посилюються у суспільстві. Люди зорієнтовані на передавання функцій

управління уряду, вони не мають ні вільного часу, ні наснаги на те, щоби вдавати з себе громадян афінського полісу часів розквіту демократії (VI ст. до н.е.).

Однак сьогодні все більш виявляється основний нерв змістовного стрижня концепту „свобода”, індивідуальне і суспільне досягли високого ступеня взаємопроникнення та взаємовпливу. Р. Арон як відомий дослідник концепту свободи виділив декілька вимірів свободи – свободу совісті і думки, свободу політичну, свободу як безпеку (що гарантована законами держави) та свободу як справедливість. Він особливо наголошував на останньому виді свободи, оскільки без цього у суспільстві спотворюються всі інші втілення цього важливого імперативу людського буття. Свобода як справедливість, на його думку, виявляється в тому, що кожен у суспільстві має надію на те, що він може покращити свій соціальний стан, піднятися на наступний соціальний щабель, має гарантії отримання винагороди за свою працю, що відповідатиме витраченим зусиллям [2, с.283-284]. Визначаючи зміст справедливості, ще Платон розглядав її як добродієність правильного ставлення до інших людей, певну суму чеснот взагалі. У сучасній етиці цінностей справедливість є попередньою умовою здійснення інших цінностей і полягає у тому, щоб бути справедливим у ставленні до іншої особистості як такої, поважати її і не втручатися до сфери її свободи, щоб зберігати її свободу дій і не перешкоджати утворенню культурних цінностей [3, с. 435].

Широким твердженням стосовно погляду на інформаційне суспільство є таке, що сучасні ІКТ сприятимуть активнішому залученню індивідів до суспільного й політичного життя. Нові технології масових комунікацій створюють умови для утворення спільнот, що зможуть конкурувати із державою як ключовим, класичним, агентом упровадження політики, що є сферою взаємодії різних соціальних інтересів задля формування певного проекту суспільної цілісності. За такого погляду саме волевиявлення індивідів, яке насамперед залежить від особистого вибору, а не від будь-яких групових ідентифікацій (класових, національних, родових, кланових тощо) буде запорукою реалізації моделі демократії у баченні одного з класиків її практичного розуміння Томаса Джефферсона. Останній, як відомо, критикував аристократичні та патерналістські налаштування інших феде-

ралістів і вважав, що демократія повинна приділяти багато уваги свободі індивідів, їхнім соціальним правам і зменшенню влади уряду. Вільне спілкування між людьми, якому сприятиме інтернет, – найкращий шлях до захисту громадянських прав, що у свою чергу становить поле здійснення влади без стороннього втручання. Однак на заваді цим оптимістичним прогнозам стають кілька таких факторів, які мають як традиційне, так і сучасне походження. По-перше, сьогодні як ніколи актуальним є зауваження Б. Константа стосовно того, як умови життя людей, що змінилися, впливають на їхнє налаштування щодо практичної участі у суспільно-політичних справах. Людина часто не має ні часу, ні насаги на участь у активному захисті чи, навіть, моніторингу стану своїх справ і свобод. Ситуація „плинної сучасності” (З. Бауман) ставить індивіда перед великим обсягом різноманітної інформації, а новітні технології масової комунікації здатні нескінченно спотворити реальний стан речей, увівши людину у цілковито штучно спроектовану віртуальну реальність. Виникає питання вірної оцінки інформації, інтелектуального осмислення наслідків і результатів інформаційної революції, її закономірностей. Функціональна неграмотність може стати великою небезпекою для подальшого соціального розвитку. Необхідний прорив у самопізнанні суспільства, щоб високі технології не були використані задля лихих цілей [4, с. 63].

Всередині інформаційного суспільства, зазначає М. Постер, відбувається активна децентралізація комунікації, індивіди мають змогу перебудовувати свої комунікаційні мережі: підключатися до вже існуючих спільнот, або ж, навіть, будувати власні [5]. Потенційна анонімність онлайн-комунікацій відкриває широкі можливості для гри ідентичностей. Можна стверджувати, що у віртуальному спілкуванні є простір для вибору, за кого себе видавати. Людина навіть може бути більш, ніж однією особою, презентувати себе у різних образах на різних форумах. К. Мей у своєму критичному погляді на інформаційне суспільство з цього приводу пригадує популярну карикатуру з *New Yorker*'а про собаку, що користується комп'ютером: в інтернеті ніхто не знає, що ти собака. Здавалося б, це дієвий шлях для особистості, щоб захищатись від соціальних обмежень, однак, слід зауважити, що вибір ідентичностей, мабуть, обмежений здібностями індивіда, його інтелектуальним потенціалом, особистими, соціальним вподо-

баннями та налаштуваннями. Які цілі переслідує суб'єкт у комунікаціях, чи здатний він до саморефлексії та до погляду на себе як на іншого. Тобто з засобу захисту від соціальних обмежень нові технології можуть перетворитися на засіб маніпуляції нібито вільним вибором індивідів, формування квазіідентичностей та симуляції соціальної активності.

По-друге, не дивлячись на те, що інформаційна епоха створює широкі можливості для залучення громадян до політичного життя шляхом спрощення процедур доступу до інформації та самої участі, практика навіть визнано демократичних країн показує, що громадяни не поспішають максимізувати у цьому свої зусилля. І важливою перешкодою цьому є те, що загальнопоширена стандартизація та використання експертних систем при виконанні робочих обов'язків помітно обмежили свободу індивідів. Л. Вінер вважає, що це може призвести до втрати інтересу громадян до політики [6], оскільки вони будуть очікувати, що у цій сфері на них чекають ще більш вимоги, ніж на робочому місці, де запити інформаційного суспільства потребують великих особистих витрат, мобілізації та відповідальності. Стосунки між керівниками та підлеглими не лише змінили свого джерельного владно визначеного змісту, а й набули підсилення за рахунок технологічних можливостей максимізації вимог.

Перейдемо до третього фактору, який, на нашу думку, також викликає деякі сумніви стосовно широких можливостей реалізації джефферсонівського розуміння демократії та свободи індивіда. На політику впливають різні соціальні групи та індивіди, що прагнуть захистити свої інтереси, свободу та незалежність. Згідно з відомою теорією Ісаї Берліна, існує два виміри цих інтересів: негативна та позитивна свобода. Перша – це свобода від примусу (від вторгнення у діяльність людини, наприклад, з боку держави, від нав'язування їй обмежень чи примусу її до певних вчинків). Ця свобода полягає у тому, що інші не заважають людині робити те, що їй хочеться. Друга – свобода для досягнення певних цілей, що поставлені або „право на”: реалізацію якогось політичного ідеалу. В інформаційному суспільстві багато його апологетів, слідом за І. Берліном, вважають, що ця друга іпостась свободи (до якої апелює соціальна модель демократії), становить ознаку спокуси навернути людей до того, щоб вони пішли

якимось політичним або світоглядним шляхом, який і дозволить їм стати дійсно свободними, тобто дійсно людьми (ознака цього стану – свобода від абсолютного панування над своїм життям). Зростає підозра, що аргументи за позитивну свободу можуть зменшити свободу від примусу та вплинути на право невтручання у справи громадян та їхню особисту недоторканість.

В умовах інформаційної епохи, як стверджує Л. Мамфорд, важливо щоб людина продовжувала розвиватися в умовах демократії: суспільний устрій має існувати задля людей, а не системи [7]. Демократичні техніки, які за умов демократичного суспільства отримали нові можливості, навпаки, є виразом децентралізаторських тенденцій, що у практичному плані виявляються у пріоритеті інтересів індивідів та окремих груп спільнот. З. Бауман визначає це як конкуренцію багатьох центрів впливу у реалізації владних відносин, їхню дифузію, стан, коли вже не існує визначених загальновідомих, вловимих (у сенсі суспільного сприйняття) центрів влади. Саме демократичні методи звільнили індивідів від постійного виконання робочих обов'язків, дозволяючи розвиватись несистемній поведінці. Можна охарактеризувати реалізацію демократичної техніки як звільнення творчої особистості. Навіть у згадуваній ситуації виконання людиною робочих обов'язків все більше уваги приділяється саме розрахункові на фахові навички, знання, естетичне відчуття, здатність швидко перенавчатися, адаптуватися до великого обсягу інформації та вибірково її оцінювати і, врешті-решт, створювати щось нове.

Проблеми політичної індивідуалізації* як важливого виміру політики нової доби розглядали такі автори, як Дж. Нейсбіт і Ч. Ледбітер. Дж. Нейсбіт визначає, що тенденції децентралізації та регіоналізації, що мають підґрунтям політичну індивідуалізацію, підсилюються. Їхній зміст полягає у тому, що старі стратегії розвитку, засновані на задоволенні інтересів влади (певних її центрів) поступаються новими, що зорієнтовані у першу чергу на задоволення інтересів громадян, індивідуальні зусилля взаємодії яких інтенсивно утворюють нові осередки влади, локально дифузного кшталту [8,

с.164-165]. На думку Ч. Ледбітера, втілення утопічної ідеї самоврядування набуває в інформаційну епоху визначального характеру [9, с. 224]. Це стає можливим завдяки доступу громадян до інформації, яка раніше була доступною лише урядовим структурам. Крім того, люди, завдяки новим ІКТ, отримують можливості самі вирішувати питання без регулятивного втручання держави. Більша частина зацікавлених людей може приєднуватись до вирішення тих чи інших питань, тому що інтернет не лише пов'язує багатьох без часових і просторових обмежень, а й значно скорочує фінансові та матеріальні витрати на поєднання спільних зусиль та організаційні потреби. Отже, поряд із політичним індивідуалізмом, коли зростає індивідуальна відповідальність та налаштування на відповідні інтереси, формуються умови для нових форм політичного колективізму: від груп тиску до мереж взаємодопомоги. Дехто навіть очікує, що в інформаційну епоху нове суспільство буде вільним від „непотрібної влади” вертикального виміру. В. Дізарт визначав інформаційну політику не просто як подальший розвиток класичного змісту політики як такої, а як її інший вимір. Це можливо завдяки тому, що нові технології полегшують комунікацію між індивідами та сприяють консенсусу між різними політичними силами. Керовані економічними чинниками нові мережі можуть вийти за рамки урядових і бізнесових послуг у сферу споживачів, а уряд і приватний сектор співпрацюватимуть задля подальшого розвитку інформаційного суспільства. Співпраця всіх суспільних агенцій має велике значення для стабільності в інформаційну епоху [10, с.40-41].

Змістовною складовою зазначеного колективізму є те, що інформація поширюється як дар, а не товар, індивіди отримують те, що їм потрібно, а не лише те, що вони можуть собі дозволити. В економіці дарів, яка протистоїть капіталістичному принципу отримання прибутку, утворюються нові виміри соціальних відносин, де ознаками соціального визнання вже не є володіння матеріальною власністю, а знаннями та інформацією. Причому змінюється зміст володіння з мети отримання прибутку на отримання визнання, індивідуального творчого внеску у суспільні проекти, тобто своєрідний соціальний мутуалізм (від англ. *mutuus* – взаємний, тривале взаємокорисне співмешкання двох організмів різних видів, одна з форм

*Індивідуалізація відбувається тоді, коли індивідуалізований соціальний діяч є головним суб'єктом суспільної взаємодії.

симбіозу). Соціальний мутуалізм як форма соціальної взаємодії передбачає взаємодопомогу, за якої кожна зі сторін приносить користь одна одній. Такий стан побудований на соціальному визнанні місця людини у ієрархії, що будується у межах спільнот. Таким чином, в інформаційну епоху, з одного боку, розширюються можливості для індивідуалізації соціального простору, а з іншого – ефективно просування людства до більш соціально комфортного життя неможливе без громадянського суспільства, без визначення спільних цілей і шляхів їхнього досягнення. Ми бачимо, що проблема позитивної та негативної свободи, авторитарних і демократичних технік соціальної взаємодії, індивідуалізації та комунітаризації (або ж мутуалізації) під знаком нових форм колективізму є різними аспектами одного феномена сучасного життя: з одного боку, усамітнення людини, з іншого – взаємозалежність та прозорість особистісних автономних просторів, тобто амбівалентність буття людини в світі.

Серед стратегій досягнення суспільної стабільності у цьому плані можна визначити як мінімум три „чисті” типи: пріоритет індивідуалізації за рахунок позитивної свободи та будь-якого спільного групового; стратегія поновлення диктату загального над будь-яким приватним (що відповідатиме тотальній моделі стабільності); стратегія гармонізації індивідуального і колективного на засадах принципу соціального мутуалізму. На нашу думку, перші дві стратегії мають у разі абсолютизації негативні наслідки. Ідеологічними втіленнями цих методологічних підходів конструювання соціальної взаємодії були у минулому столітті лібералізм і комунізм. Ці ідеології визначали основний зміст боротьби проектів суспільного життя для значної частки населення Землі та знаменували радикальні позиції щодо організації суспільних практик. Сьогодні вже не лише комунізм (та різновиди стратегії домінування будь-якого цілого над часткою) піддані нищівній критиці, все більшою мірою скептичним оцінкам піддається й ліберальний погляд на суспільство, індивіда, державу. Мабуть, це викликано й тим, що інформаційна епоха все більше спрямовує людей на те, щоб піднятися над поглядом очікування швидких (та й, відповідно, швидкоплинних) користностей „тут і зараз”, які частіше мають суто матеріальний вимір, і подивитись на перспективи світового розвитку, відчути, завдяки у тому числі

комунікативним можливостям, як індивідуальне пов’язане з іншим індивідуальним і з усім світом. Епоха постматеріальних цінностей, як часто сьогодні визначають інформаційну епоху (приміром, Рональд Інґлґарт), руйнує не лише тотальні стратегії стабільності, а й викликає питання до світоглядних позицій, які індивідуалізм ставлять винятково на перший план. Взаєморозуміння, наявність спільних норм і соціальних інститутів, навіть традицій є важливим чинником того, що індивідуалізація не призведе до руйнації будь-яких проектів загального добробуту та регресу у вимірах варваризації та атомізації суспільного буття. Повага до цінностей, інтересів і потреб інших людей, а отже, їхня взаємозалежність є необхідною умовою подолання негативних тенденцій індивідуалізації. Отже, свобода індивіда в інформаційну епоху має не лише індивідуальний вимір і зосереджується на негативному сенсі (як свобода „від”), а й зростатиме, на нашу думку, вимір, пов’язаний із досягненням спільних цілей і з відчуттям співсуспільної користі. Цей вимір експлікує свободу як здатність людини зрозуміти себе через розуміння іншого. Соціальний мутуалізм, як метод взаємодії у суспільному просторі надає можливості реалізації класичного принципу, за яким свобода кожного є запорукою свободи всіх.

Соціальний мутуалізм, на нашу думку, є важливою складовою синергії як певного типу соціальної взаємодії. Дійсно, синергія (грец. *synergia* – співробітництво, сприяння) передбачає спільну дію, спільну працю в усіх сферах людської діяльності як основу спільності. Синергія являє собою навіть незаплановану і неусвідомлювану в якості такої співпрацю індивідів, які переслідують власні цілі, але діють при цьому в одному напрямку, тобто як соціальна група. На нашу думку, саме синергетичний підхід до соціального інжинірингу в інформаційну епоху може надати можливості для запобігання негативним тенденціям та викликам сучасності та стати основою для того, щоби нові форми соціального буття набули нового змісту і сприяли гармонізації між аксіологією та технологією діяльності людини.

Третьою складовою соціального інжинірингу (поряд із соціальним мутуалізмом і синергією), а саме він є, на нашу думку, стрижнем політики як такої (у будь-яку епоху, починаючи з античності, коли політика за умов грецького полісу розглядалась як мистецтво управління

спільними справами) виявляється ренесанс гуманістичного сприйняття людини.

На нашу думку, зміну ставлення до людини, що є актуальною для сьогодення, розгортає перед нами український філософ, який набагато випередив час, Г.С. Сковорода. В його філософії можна вбачати методологічне підґрунтя розуміння людини, її свободи, сенсу життя, що є актуальними в інформаційну епоху. Саме він розглядав людину як самостійний мікрокосм у гармонії з Космосом Всесвіту, поєднанням та доповненням цих космосів для Сковороди був духовний світ, який для нього представлений у змістовних просторах Біблії. Важливим для нас є і те, що саме Г.С. Сковорода визначив поняття спорідненої праці, коли людина має обирати ту працю, вид діяльності, що відповідають її нахилам, налаштуванням та будуть приносити задоволення, „жити згідно з природою” [11, с.321]. Слід зазначити, що не матеріальна користь, отримання доходу (тобто сьогодні – прибутку) було для філософа визначальним фактором, а саме задоволення, гармонізація взаємодії між людьми, а також між ними та космосом. Такий підхід, ми вважаємо, спрямований саме на подолання радикалізму індивідуалістичного та колективного, що є викликами сьогодення, та, навіть, можуть продукувати загрозову суміш під знаком нової масовизації. Інакше кажучи, апелювання до самостійного та незалежного індивіду сьогодні найчастіше призводить до втрати гуманістичного змісту особистості та утворення „масовидного індивідууму”, яким найлегше маніпулювати у корисливих політичних цілях.

Підсумовуючи особливості розуміння концепту „свобода людини” в інформаційну епоху слід виділити такі аспекти. Вимоги до можливостей реалізації свободи на сучасному етапі значно підвищилися разом із підсиленням викликів, „ризиків” стосовно самовизначення людини у світі. Велике значення має втілення розуміння свободи як справедливості, становлення соціального мутуалізму як методу життєдіяльності сучасної людини. Співпраця людей на засадах соціального мутуалізму в свою чергу є відбиттям синергетичної складової у

суспільному розвитку. Парадигмальні трансформації суспільства під знаком „плинності”, „пласкості”, „без вагомості” потребують адекватних відповідей у виборі методологічних засад стратегії й тактики дій, спрямованих на стабільність. Саме синергетичний підхід, відкритість і неформальність в інжинірингу соціальних процесів і зв'язків, на наш погляд, є визначальними елементами політики та владного впливу (політико-режимного) в інформаційну епоху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр // Сумерки богов. М.: Политиздат, 1989. – С. 319-344.
2. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Пер. с фр. / Р. Арон. – М.: Текст, 1993. – 303 с.
3. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 567 с.
4. Авксентьева Т. Г. Соціокультурні трансформації: становлення консенсусних засад інформаційного суспільства в Україні / Т.Г. Авксентьева // Соціокультурні трансформації у процесі становлення інформаційної цивілізації в Україні [моногр.] / за ред. В.І. Штанько. – Х.: ХНУРЕ, 2009. – 176 с. – С.52-67.
5. Poster M. Cultural history and Postmodernity: Disciplinary readings and challenges / Mark Poster. – New York: Columbia University Press, 1997. – 173 p.
6. Winner L. Democracy in a Technological Society / Langdon Winner. – Kluwer Academic Publishers, 1992. – 239 p.
7. Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества. / Льюис Мамфорд. – М.: 2001. [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий. URL: Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/3115>
8. Нейсбит Дж. Мегатренды / Дж. Нейсбит. – М.: ООО Изд-во АСТ: ЗАО НПП Ермак, 2003. – 380 с.
9. Leadbeater Ch. Living on Thin Air: The New Economy / Charles Leadbeater. – London: Penguin Books Ltd, 2000. – 288 p.
10. Dizard W.P. The Coming Information Age: An Overview of Thechnology, Economics, and Politics / W.P. Dizard. – New York: Longman, 1982. – 213 p.
11. Сковорода Г.С. Алфавит, или Букварь мира / Г.С.Сковорода. Твори в двох томах. –Т.І. Упоряд. Табачников І.А.-К.: „Думка”,1961. – 523 с.